

Kierkegaard elidegenedés gondolata

Pék László

Az elidegenedés gondolata nagyban meghatározta az újkori gondolkodást, pontosabban az az életérzés, intuíció, hogy az ember eltávolodott a természettől, az embertársi kapcsolatoktól és a munkája okozta örömtől is. Az ember számára a világ idegenné vált, nem találja benne többé a helyét, és ezért képtelen önmaga lenni. Az esszémben azt fogom megvizsgálni, hogy ez az intuíció, azaz az elidegenedés gondolata hogyan fogalmazódott meg Rousseau-nál és Marxnál és milyen alapon található meg Kierkegaard műveiben? Ennek kifejtése érdekében, – a teljesség igénye nélkül – először a rousseau-i, illetve a marxi elidegenedés fogalmának bemutatására vállalkozom, majd pedig ezekhez viszonyítva fogom tárgyalni Kierkegaard elidegenedés koncepcióját.

Az elidegenedés kidolgozott fogalma Marxhoz köthető, de tágabb értelemben már Rousseau-nál is megtalálható¹. Az elidegenedés fogalma marxi alapokon került a köztudatba, Magyarországon – minden bizonnyal Lukács György Marx interpretációja alapján – az eldologiasodás fogalma honosodott meg. Az elidegenedés fogalma önmagában problematikus, hiszen nem világos az, hogy milyen az ideális, nem-elidegenedett állapot. Olyan, amelyhez vissza kell térni, vagy amelyet valamilyen módon el kell érni, esetleg pusztán feltételezett állapotról van szó? Rousseau életművében az elidegenedés (*aliénation*) konkrétan nem szerepel, csupán közvetve utal rá. Az *Értekezéseiben*² egy feltételezett ideális állapotból indul ki³, amelyben az emberek nem ismerték a magántulajdont⁴, ösztönösen harmóniában éltek. Rousseau ehhez az állapothoz viszonyította a korabeli társadalom állapotát, a kritikai pozícióját pedig ez a hipotetikus, ideális feltevés alapozta meg. Szerinte az ember, valamint a társadalom az általa feltételezett hipotetikus állapottól a történelem folyamán távolodott, idegenedett el, és a kultúra az, ami miatt ezt nem vettük, vesszük észre. Kierkegaard álláspontja gyökeresen tér el Rousseau-étól, hiszen amíg Rousseau szerint az ember alapvetően jó és a társadalmi kapcsolatok tették romlottá, a kultúra pedig az a társadalom által kreált közeg, amely öncsalásban tartja⁵, addig Kierkegaard szerint az ember eredendően bűnös, ami egyben azt is jelenti, hogy eredendően nem önmaga, ez az állapota pedig elsősorban nem a társadalomhoz való viszonyából, hanem az Istenhez való viszonyából fakad.

Rousseau tág elidegenedés koncepciójához képest Marxnál az elidegenedés gondolata kidolgozottabb⁶, és központi szerepet tölt be,⁷ az ideológiai alapjai pedig jól nyomon követhetőek. A marxi kapitalizmus-kritika alapját nem egy feltételezett ideális állapot adja, hanem az ember munka általi önmegvalósításának problematikája: Marx szerint ugyanis a munkás ember négy értelemben idegenedett el:

¹ Olay Cs. (2016/4). Elidegenedés Rousseau gondolkodásában. *Magyar Filozófiai Szemle* 28.

² Rousseau, J. J. (2017). *Politika filozófiai írások* (61-201.). Atlantisz kiadó, Budapest.

³ „Kezdjük hát azon, hogy félretesszük a tényeket, mivel kérdéseinkre nincsenek befolyással. Nem szabad történeti igazságoknak tekinteni a tárgyunk körül végezhető vizsgálódásokat.” 84.

⁴ „Az első ember, aki bekerített egy földdarabot, és azt találtam mondani: ez az enyém, s ó együgyű emberekre akadt, akik ezt el is hitték neki, ez az ember teremtette meg a polgári társadalmat.” 119.

⁵ Rousseau, J. J. (1978). *Értekezések és filozófiai levelek, Levél D'Alamberhez*. Budapest: Magyar Helikon.

⁶ Az alapját Feuerbach valláskritikája és Hegel jogfilozófiája adja.

⁷ Olay, Cs: *Elidegenedés Rousseau gondolkodásában* 23.

„...egyrészt a munkája termékétől, másrészt a munkatevékenységtől, harmadrészt az emberi nem lényegétől (azaz olyan tevékenységektől, melyek lényegileg tartoznak hozzá az ember nem természetéhez és képességeihez), s végül negyedszer más emberi lényektől. Az elidegenedés-formák lényegileg függenek egymástól.”⁸

A marxi elidegenedés-fogalom alapját egyrészt Hegel munkássága befolyásolta, aki *A szellem fenomenológiája* című könyvében az *Entäußerung* és az *Entfremdung* terminusokat használta arra a jelenségre, amelynek során az objektívitas birodalmában a szellem mássá válik, mint önmaga. Marxnál a *Gazdasági filozófiai kéziratok-ban* ez a fogalom *Lebensentäußerung*, amely élet-idegenséggként fordítható.⁹ Másfelől Marxot Feuerbach valláskritikája befolyásolta, Feuerbachnál ugyanis az ember elidegenedett lényege a vallásban fejeződik ki.¹⁰ Feuerbachtól eltérően Marxnál az ideális, nem-elidegenedett állapot nem individuálisan érhető el, hanem a társadalom szükségszerű alakulásának felismerése által, ez az állapot pedig a magántulajdon felszámolásának köszönhetően érhető el, ezt nevezzük kommunizmusnak.

Kierkegaard gondolkodására csakúgy, mint Marxéra Hegel gyakorolta az egyik legnagyobb hatást. A dán „aranygeneráció” – amelynek természetesen Kierkegaard is a tagja volt – hegelianista Heiberg bábáskodása alatt fejtette ki a hatását.¹¹ Hogy a Hegel utáni Marxot és Kierkegaardot mennyire mondhatjuk egzisztencialista filozófusoknak nem témája jelen dolgozatnak, annyit viszont kétségtől megállapíthatunk, hogy mindkettőjüket a „rendszeren túli” valláskritikán alapuló gondolatok megvalósítása, megélése és nem a valóság ideális elgondolása motiválta. Mivel Kierkegaard elsősorban nem a társadalomkritikájáról ismeretes, hanem esztétikájáról vagy az „egy ember” életstádiumainak részletes leírásáról, ezért szeretném felhívni a figyelmet azokra a gondolataira, amelyek az ember önazonosságával kapcsolatosak. Bár első nekifutásra ellentmondásosnak tűnhet Kierkegaard tudatosan „rendszerellen” életművében valami rendszert feltételezni, de mégis megkísérlem azzal a megszorítással, hogy tiszteletben tartva Kierkegaard kérését, a műveiből vett idézeteket az álneveivel fogom feltüntetni.¹²

Kierkegaard (Viktor Eremita) legismertebb művében a *Vagy vagy*-ban már felmerül az elidegenedett individuumból problémája, még hozzá a modern tragédia szempontjából. Eremita itt azt fejt ki, hogy az egyén el van szakadva társadalmi kötelekeitől, ezért a döntéseinek és cselekedeteinek súlya egyedül csak őt terheli. Az antikvitásban ezzel ellentétben az egész társadalom szerepet vállalt a bűnösségben.¹³ Eremita erre az „elidegenedett” állapotra és egyben a modern korunk egyik kulcs problémájára mutat rá a következő idézettel: „ha valaki önmagát, mint egyet akarja érvényre juttatni, akkor az elszigeteltséget jelent.”¹⁴ Mivel esszémben elsősorban Kierkegaard elidegenedéssel kapcsolatos antropológiai, egzisztenciális vonatkozású gondolatainak, nem pedig az antik és a modern tragédia árnyalatainak a különbségének a bemutatására vállalkoztam, ezért a következőkben Vigilius Haufniensis: *A szorongás fogalma*, valamint Anti Climacus: *A halálos betegség* című műveit veszem figyelembe, mivel ezeken a

⁸ U.o. 26.

⁹ 59. o., 112.

¹⁰ Feuerbach, L. (1961). *A kereszténység lényege*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 83. 246.

¹¹ Garff, J. (2004). *SAK*. Pécs: Jelenkor kiadó. 60-65.

¹² Kierkegaard, S. A. (2000). *Szerzői tevékenységéről*. Debrecen: Latin betűk. 7.

¹³ Kierkegaard, S. A. (2019). *Vagy vagy*. Budapest: Osiris kiadó, 133-134.

¹⁴ U.o. 131.

műveken keresztül válik világossá az a bibliai alapú antropológia, amelyre Kierkegaard a meglátásait alapozza. Ez egyben azt is jelenti, hogy olyan fogalmak értelmezésére vállalkozom, – természetesen a teljesség igénye nélkül – mint az eredendő bűn, a szorongás, a kétségbeesés és a hit.

Állításom szerint Kierkegaard elidegenedés gondolatának alapjai nem Rousseau vagy Marx társadalomkritikája, hanem az Újszövetség közeli olvasata alapján érthető meg igazán. Az elidegenedés, görögül (*apellotriomenusz*) kifejezés háromszor fordul elő az Újszövetségben, azon belül is a páli levelekben.¹⁵ A Kolosse levél első fejezete talán az egyik legismertebb krisztológiai része az Újszövetségnek, amelyben Pál apostol a preegzisztens Messiásban határozza meg a teremtés okát, a testben keresztrefeszített, majd feltámadott Krisztusban - aki egyben az egyház feje is - pedig a megbékéltetés szolgálatát. Természetesen a Kinyilatkoztatás fényében ez a személy egy és ugyanaz. Pál pedig ezzel kapcsolatosan utal a kolossebeliek elidegenedett ítélőképességére (*dianoia*), amely a bűnös cselekedeteik miatt eltorzult és elidegenedett az Istentől, és világossá teszi azt, hogy ez az állapot a Krisztusban békéltetik meg.¹⁶

A következő elidegenedéssel kapcsolatos bibliai idézetben Pál arra utal, hogy az efézusbeliek, illetve a pogány népek idegenek voltak Izrael számára. Az Efézus 4:18-19-ben Pál apostol a Kolosse levelében megfogalmazott elidegenedés gondolathoz képest egy antropológiailag mélyebb gondolatot fogalmaz meg, amely így hangzik: „*Elsötétült az ő értelmük, elidegenedtek (apellotriomenoi) az isteni örök élettől tudatlanságuk miatt, a megkeményedett szívük miatt pedig érzéketlenné váltak.*”¹⁷ Itt Pál apostol arra inti az efézusbelieket, hogy ne éljenek úgy, mint a pogányok, akik nem ismerik Jézus Krisztust, mert a bűnös cselekedeteik miatt el fognak idegenedni az isteni élettől.

Rousseau és Marx elidegenedés fogalmának rövid tárgyalását követően és a páli levelekben fellelhető elidegenedés értelmezésének fényében fogom tehát vizsgálni Vigilius Haufniensis: *Szorongás fogalmának* bűn értelmezését. Haufniensis a bevezetésében részletezi, hogy a bűn nem tartozik semmilyen tudományra,¹⁸ ezért az a prédikáció tárgya, melyben az egyes egyesként szól az egyeshez.¹⁹ Ennek ellenére próbál olyan tárgyterületet találni, amely keretein belül mégis képes vele foglalkozni, ezért nevezi a pszichológia és a dogmatika alapján a művét pszichológiai elmélkedésnek, amely a prédikáció és a tudományos értekezés közé helyezhető. Haufniensis alapvető problémája, hogy a korábbi 'eredendő bűn' értelmezések a bűnt a régmúltba helyezték és így szinte mítoszként kezelték azt, nem vonták le a következtetést, hogy miként vonatkozik a bűnösség a jelenben élő egyes emberre.²⁰ Ennek következtében Ádám az emberi nemen kívülre került, holott Ádám magyarázata az eredendő bűn magyarázata,

¹⁵ Kolosse levél 1:21, Efézus levél 2:12, 4:18

¹⁶ „*És titeket is, akik egykor elidegenedtetek és ellenségesek lettetek az értelmekben a gonosz cselekedeteitek miatt.*” - Saját fordítás

¹⁷ Saját fordítás

¹⁸ A bűn nem tőlem független vizsgálendő tárgy, hanem azt tételezem, hogy én is a bűnösség állapotában vagyok, ezért elsősorban önreflexióra van szükségem. Ahogy később látni fogjuk, már a bűnösségem belátásához is isteni kegyelem szükséges.

¹⁹ *Sören Kierkegaard művei* 5 (2014). Pécs: Jelenkor kiadó. 294.

²⁰ U.o. 304. Görög ortodox egyház: *Hamartia prototokon*, Tertullianus: *Vitium originis*, Ágoston: *Peccatum originále*.

még hozzá azért, mert individuum,²¹ ami egyben azt is jelenti, hogy egyszerre képviseli önmagát és az egész emberi nemet. Haufniensis többek között arra akar rávilágítani, hogy az ember bűnössége nem valami múltbeli mítosz, hanem szellemi állapot, amely a szorongás²² által minőségi ugrásként került az emberbe és az egyes ember ugyanúgy minőségi ugrás által szabadulhat meg tőle. Haufniensisnél a tudatlanság az ember bűnbeesés előtti állapotát jelenti, amely nem bűnösség, hanem a jónak és a rossznak a nem ismerése.²³ A bűnösség pedig egzisztenciális állapot, nem tudatlanság, hanem a szabadság hiánya.²⁴ Haufniensis szerint Ádámban a tiltás felébresztette a jó és a rossz tudásának, tehát a szabadságnak a lehetőségét. A tiltást pedig az Isten következő kijelentése követte: „Mert amely napon eszel arról, bizonytalansággal meghalsz.”²⁵ Ádám ezt követően nemcsak a szabadság érthetetlen lehetőségétől, de annak bizonytalan következményétől is, mint valami ismeretlentől szorongott. Művében Haufniensis az egyes ember Isten előtti felelősségét hangsúlyozza. Nem az ész segítségével szeretne látni, hanem a szorongás által kimunkált hitbe ugrás által szeretne élni, és ez által akar megszabadulni a kétségbeeséstől, vigasztalan véletlentől.

A fentebb bemutatott Haufniensis bűnértelmezését vizsgálva, megállapítottam, hogy Ádám bűnössége milyen következményekkel jár az egyes ember életére vonatkozóan, a következőkben Anti Climacus szintén pszichológiai jellegű műve, *A halálos betegség* alapján azt vizsgálom meg, hogy a bűn²⁶ hatására hogyan idegenedik el az ember önmagától és ebből fakadóan miért képtelen önmaga lenni. Climacus szerint „Az ember a végtelenség és végeesség, a mulandó és örök, a szabadság és a szükségszerűség szintézise. A szintézis két dolog viszonya. Így tekintve a dolgot az ember még nem Én.”²⁷ Tulajdonképpen az ember a bűn miatt ebben a szintézisben kétségbeesett, ez pedig az önmagunkhoz való torz viszonyban nyilvánul meg. A kétségbeesés formáin belül én mindösszesen három aspektust fogok kiemelni, amelyek a következők: egyrészt kétségbeesetten nem vagyunk tudatában, hogy van énünk, másrészt kétségbeesetten nem akarunk önmagunk lenni, harmadrészt kétségbeesetten önmagunk akarunk lenni.

Climacus tulajdonképpen azt állítja, hogy az áteredő bűn miatt minden ember kétségbeesett, akár reflektáltan, akár reflektálatlanul. Természetesen ez egyben azt is jelenti, hogy az ember alapvetően el van idegenedve Istentől és így saját magától is. Szerinte a reflektálatlan kétségbeesés elsősorban a pogányság állapota, azaz „...az ember Isten előtt nincs tudatában

²¹ „Az ember a lélek és test szintézise, melyet a szellem alkot és hordoz.”

Sören Kierkegaard művei 5. (2014). Pécs: Jelenkor kiadó. 355.

²² Mivel nem kapcsolódik szorosan a dolgozat fő irányvonalához Haufniensis árnyalt szorongás-értelmezésének bemutatása, ezért csupán a haufniensis-i értelemben vett eredendő bűnre utalok, a többire nem térek ki, majd lentebb tárgyalom a szorongás és a kétségbeesés kapcsolatát.

²³ *Sören Kierkegaard művei 5.* (2014). Pécs: Jelenkor kiadó. 326-327.

²⁴ Haufniensis, szemben a német idealizmus képviselőivel, nem kísérli meg feltárni az ember ösztöni állapotából való kilábalását az ész által, nem próbálja meg pozitívan láttatni az emberiség fejlődéstörténetét. Ez egyrészt abból adódik, hogy szerinte az ember eredendően bűnös és a felvilágosodás alapján álló haladáshit nem megoldás a társadalmi problémákra, másrészt pedig abból, hogy a racionalizált reménykeltő történelemfilozófia helyett az egyes ember hit általi megváltozását tartotta fontosnak.

²⁵ 1 Mózes 2:17

²⁶ Johannes Climacus a *Filozófiai morzsákban*, arról értekezik, hogy az ember a bűn állapotában a nem-igazság, ami azt jelenti, hogy az igazság rajta kívül van. *Sören Kierkegaard művei 5.* (2014). Pécs: Jelenkor kiadó. 202.

²⁷ Kierkegaard, S. A. (1993). *A halálos betegség.* (pp. 19.) Göncöl kiadó.

*önmagának, mint szellemnek.*²⁸ A kétségbeesés ezen fajtája megféleltethető a Haufniensis által említett szellemnélküliség szorongásával.²⁹ Ez az állapot áll legtávolabb az igazságtól és ez a legáltalánosabb dolog a világon.³⁰ A későbbiekben árnyalja a felvázoltakat és Haufniensisre hivatkozva az említett állapoton belül különbséget tesz a pogányság és a kereszténységen belüli pogányság között. Azt állítja ugyanis, hogy a pogányság bár hiányzik belőle a szellem, mégis a szellem felé orientált, a kereszténységen belüli pogányság ellenben távolodik a szellemtől, ezért ez az igazi szellemnélküliség.³¹

Második esetben, ha a kétségbeesésünk tudatos, és az ember tudatosan nem akar önmaga lenni, akkor az kétféleképpen jelenhet meg. Az első, amikor az ember kétségbeesetten nem akar önmaga lenni (gyengeség kétségbeesése), ez abban az esetben fordul elő, amikor az ember valami földi dolog miatt esik kétségbe. Ez akkor történik meg, amikor a „sors egyetlen csapással” elrabolja tőle azt, amin a személyisége csügg, például ilyen egy közeli hozzátartozó halála. Ilyenkor az ember kétségbeesik és boldogtalanná válik. Ennek következtében eltávolodik az Énjétől és illúzióba esik. A fiataloknál a reménység³², az öregeknél pedig az emlékezés³³ illúziója jelent kapaszkodót.³⁴ Annak, hogy az ember kétségbeesetten nem akar önmaga lenni a másik, mélyebb aspektusa, hogy az ember az örök dolgokon, vagy önmaga miatt esik kétségbe. Ebben az állapotban az ember a hit helyett a kétségbeesést választja és elmerül benne.³⁵ Ilyenkor beszélhetünk zárkózottságról, amely igazából az Én büszkesége, számukra a legnagyobb veszélyt az öngyilkosság jelenti.³⁶

A tudatos kétségbeesés harmadikfajtája, amikor az ember kétségbeesetten önmaga akar lenni, amit más néven dacnak nevezhetünk. Ebben az állapotban az Én fokozottan tudatában van a kétségbeesésnek, nem külső dolgok következményeként, hanem az Én a saját gyengesége miatt esik kétségbe. Ennek következtében el akarja magát szakítani a Hatalomtól (Istentől) saját maga ura szeretne lenni, önmaga felett szeretne rendelkezni.³⁷ Haufniensis ezen az állapoton belül is különbséget tesz a kétségbeesett cselekvő és szenvedő között. A kétségbeesett *cselekvő* ugyanis, bár nagy dolgokat visz véghez, hiányzik belőle a komolyság és cselekvéseinek alapja a semmi.³⁸ A kétségbeesett *szenvedő*, aki minél tudatosabban akar önmaga lenni, a kétségbeesése annál inkább hatványozódik és démonivá válik.³⁹ Az oka pedig, hogy az Ént kín gyötri, amelytől talán egyszer meg akart szabadulni, de senki nem segített rajta, és már

²⁸ Kierkegaard, S. A. *A halálos betegség* 56. Sören Kierkegaard művei 5. 366-368.

²⁹ U.o. 53.

³⁰ U.o. 54.

³¹ U.o. 56-57. Ez az álláspont már a II. századi kereszténységben megfogalmazódott. Rugási Gyula következőképpen ír erről: „Jusztinosz nem ugyanolyan státuszt tulajdonít a filozófián belüli irányzatoknak, mint a kereszténység története során keletkezetteknek. Az előbbieket még tanításnak (logos) minősülnek, az utóbbiak viszont csak véleménynek, nézetnek (gnómé), vagyis a különféle gnosztikus, markionita eretnekségek alapítói jóval távolabb kerültek a kinyilatkoztatott igazságtól, mint adott esetben a hellén filozófia iskolák névadói.” Rugási Gy. (2004): *Eszkatológia és történet-teológia*, Jelenkor kiadó, 116.

³² Még előttünk az élet, minden rendben lesz.

³³ Régen mennyivel jobb volt minden.

³⁴ Kierkegaard, S. A. *A halálos betegség* 69.

³⁵ A fiát kitagadó apa, a szerelmes gyűlölt kedvese. Kierkegaard S.. *A halálos betegség*: 75.

³⁶ U.o. 79.

³⁷ Climacus a sztoicizmushoz hasonlítja. U.o. 81.

³⁸ U.o. 82. Keleti költészet.

³⁹ Vigilius Haufniensis részletesebben tárgyalja a démoni szorongást a *Szorongás fogalmában*. Sören Kierkegaard művei 5. (2014) Pécs: Jelenkor kiadó. 389-421.

a kinnal együtt tételezi önmagát, ezért már nem akar tőle megszabadulni, dacol az örökkévalóval, dacol az Istennel. Climacus szerint ez a kétségbeesés leghatványozottabb formája.

A kétségbeeséstől való megszabadulást, azaz az ember igazi elidegenedéstől mentes Énjét Climacus szerint az ember a következőképpen nyerheti el: „*amennyiben önmagához viszonyul és önmaga akar lenni, az Én magát áttetszően abban a Hatalomban alapozza meg, amelyik őt létrehozta. És ez a formula nem más, mint – ahogy arra gyakran emlékeztettünk – a hit definíciója.*”⁴⁰ Vigilius Haufniensis pedig *A Szorongás fogalmában* a következőket írja: „*A szorongás a hit segítségével arra neveli az egyént, hogy a gondviselésben nyugodjon.*”⁴¹

Dolgozatomban röviden utaltam Rousseau és Marx elidegenedés koncepciójára, majd pedig a páli levelekben előforduló elidegenedés fogalmára hívtam fel a figyelmet. Azt állítottam ugyanis, hogy ennek fényében érthető meg Kierkegaard elidegenedés koncepciója a maga mélységében. Kierkegaard gondolatvilágában az elidegenedés fogalma olyan lényeges ponton tér el Rousseau-tól, mint az eredendő bűn. Ennek oka a két szerző különböző gondolati kiindulópontja. A Rousseau által feltételezett ideális állapotban az ember alapvetően jó és a társadalom tette romlottá, a kultúra pedig az a társadalom által kreált közeg, amely öncsalásban tartja. Kierkegaard bibliai álláspontja alapján viszont az ember eredendően bűnös, ami egyben azt is jelenti, hogy eredendően nem önmaga, ezért szerinte elsősorban nem a társadalomban, hanem magunkban kell keresnünk az elidegenedésünk okát. Megállapítottam továbbá, hogy Kierkegaard elidegenedés fogalma Marxétól abban különbözik, hogy az ember énje nem a saját kezének a munkájához való viszonyban tételeződik, hanem az Istenhez való személyes viszonyban. Mindez pedig azért van, mert Kierkegaard elidegenedés koncepciója nem a múltba vetített, vagy a jövőben remélt hipotetikus alapokon, hanem a Kinyilatkoztatás állításain nyugszik, ennek alátámasztása érdekében utaltam azokra a bibliai helyekre, ahol az elidegenedés fogalma szerepel. Kierkegaard álnevein keresztül kifejtett áteredő bűnnel kapcsolatos álláspontja alapján tehát rávilágítottam arra, hogy az ember Istenhez és önmagához való torz viszonyát, elidegenedtségét a bűn és ennek következménye, a kétségbeesés okozza. Ennek kapcsán csupán három torz viszonyra hívtam fel a figyelmet, valamint arra, hogy Kierkegaard szerint az ember eredendő bűnösségéből fakadó torz viszonyt nem józan ésszel belátott társadalmi szerződések vagy proletár forradalmak képesek felszámolni, hanem egyedül az egyes ember hitbe ugrása.⁴²

⁴⁰ Kierkegaard S. A.. *A halálos betegség* 152.

⁴¹ Sören Kierkegaard művei 5. 427.

⁴² Erről bővebben Kierkegaard a *Keresztény hit iskolájában* értekezik.